

S. I. Lushchii, Dr Hab., Senior Research Fellow,
Shevchenko Institute of literature
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

P. KULISH'S CREATIVITY IN THE LITERARY CRITIC'S RECEPTION BY YU. LAVRINENKO

The article considers the reception of P. Kulish's works in Yuri Lavrinenko's literary works, in particular in the texts of radio broadcasts made on radio "Svoboda". The subject of the study were the literary-critical articles and correspondence. The study involves the use of unknown archival sources.

The article deals with the letters and radio broadcasts by Jurii Lavrinenko kept in the Department of Manuscripts and Textual Studies of Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine. The article explains the reasons for the researcher's interest in this figure.

Yuri Lavrinenko sought to find the traditions of P. Kulish not only in the works of the writers of the "Executed Renaissance", the "Prague School", but also in the younger generation of writers of the Diaspora. The purpose of the radio talks about P. Kulish is to interest the readers of the creativity of this classic, especially his historical novel "Chorna rada".

In radio broadcasts Yu. Lavrinenko draws attention to the artistic, historical and philosophical views of P. Kulish. The literary critic became a popularizer of P. Kulish's work in the Diaspora.

Keywords: P. Kulish, Yu. Lavrinenko, reception, radio broadcasts, Diaspora.

УДК 303.82-057.4 Куліш:821.161.23іновіїв

М. Р. Меркулов, мол. наук. співроб.,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ДОСЛІДНИК СПАДЩИНИ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА

Стаття містить огляд розвідки Пантелеймона Куліша "Климентий, український стихотворець времен гетмана Мазепы", яку присвячено мандрівному поету XVII–XVIII ст. Климентію Зіновієву. Хоча деякі зроблені Кулішем спостереження справді є слушними і цікавими, його оцінку літературної спадщини Климентія Зіновієва не можна назвати об'єктивною і вичерпною. І все ж стаття посідає своє почесне місце в історії дослідження біографії і творчості цього мандрівного письменника епохи Бароко.

Ключові слова: поезія, мандри, Бароко, критика.

Свою працю "Климентий, украинский стихотворец времен гетмана Мазепы" Пантелеймон Куліш опублікував у журналі "Русская беседа" 1859 р., а згодом, доповнивши її, – у журналі "Основа" (1861 р., січень). Вже на самому початку статті Куліш піддає нищівній критиці тогочасну українську "книжну" поезію, закидаючи їй відірваність від живої народної стихії, штучність, рабську залежність від схоластики і догматів. Тогочасна освіта, на думку Куліша, дбала не про розвиток мови простого народу, а про утвердження мови церковнослов'янської у різних сферах суспільного життя. Дослідник протиставляє шкільну науку віршоскладання невмирущій стихії народної творчості, від якої "книжна" поезія виявилася дуже далекою, значною мірою через вагомий вплив польської культури: "А такъ какъ последователи украинских училищъ воспитывались или в польскихъ школахъ, или посредствомъ польскихъ книгъ, то въ учебный языкъ свой подмѣшали они польскихъ словъ и оборотовъ. Образцами стихотворства сдѣлались для нихъ силлабическія вирши польскихъ поэтовъ, столь убогія в сравнении с гармоническими народными пѣснями украинскими. И такимъ образом, повернувъ своихъ питомцевъ спиной к народу и его рѣчи, а лицомъ къ тому, что написано на чуждыхъ украинскому слуху языкахъ, учили ихъ схоластики всякой книжной премудрости, выдѣлывали изъ нихъ свое подобіе, распространили его по всей Украине во множествѣ болѣе или менѣе крѣпкоголовыхъ образцовъ, но не произвели ни одного поэта". Тому, на думку Куліша, численну кількість писаних у ті часи фоліантів спіткала цілком заслужена доля – знищення або забуття. Таке ставлення було своєрідною оцінкою їхньої художньої вартості та справедливим вироком, адже якби ці фоліанти були "слово жизни, а не мудреное хитросплетение рѣчи, убивающее всякое свободное любопытство, – они бы сдѣлались источникомъ свѣта для грамотныхъ людей, и тогда, послѣ просвѣщенных родителей, не были бы равнодушны к ихъ премудрости наследники ихъ книгъ" [Куліш, 1861, с. 160]. Куліш визнає, що старовинні школи все ж посприяли поширенню в тогочасній Російській імперії певних наукових фактів і прогресивних ідей, що зародилися на Заході, але тут же висловлює переконання, що ці школи принесли значно більше

лиха, ніж користі, оскільки душили народне слово і живу народну пісню, безжально калічили притаманний українцям талан до справжньої поезії.

Самого Климентія Зіновієва і його творчу спадщину Куліш розглядає як іще одну жертву тодішньої освіти, як типовий продукт суспільства, у якому панують брехня, лицемірство, здирництво, свавілля можновладців і безправ'я слабких. В очах Куліша Климентій постає малоприємним типом, недолугим пристосуванцем, людиною без чіткої позиції і сталих моральних принципів: "Строгих убѣжденій у него нѣтъ. Понятія о добрѣ и злѣ у него относительныя. Иногда онъ бываетъ не в меру строгъ, иногда не въ мѣру снисходителенъ въ своихъ сужденіяхъ, смотря по тому, подъ какими вліяніями писалъ, и часто самъ себѣ противорѣчить, оправдывая то, что прежде порицалъ. Вообщемъ, онъ поклонникъ высшаго господствующаго сословія, противъ котораго не смѣетъ сдѣлать, въ стихахъ своихъ, никакого прямого замѣчання; если же говорить объ общемъ порокѣ всѣхъ сословія, то или умалчуєть о высшемъ, или даже выгораживаєть его и извиняєть въ немъ то, что в другихъ осуждаєть немилосердно" [Кулиш, 1861, с. 162]. На підтвердження своїх слів дослідник наводить вірш "О идучихъ на слободы людехъ", який містить осуд селян, які самовільно залишили свого пана і подалися в далекі землі у пошуках кращої долі. Климентій називає таких утікачів "дурними" і стверджує, що вони у такий спосіб бунтують не лише проти своїх панів, а й проти самого Бога. Вірш пронизаний гнівом, який часом переростає в уїдливі сарказм, адже простолюдин, який зважився на такий вчинок, заслугоує прийняти нещадну кару:

Ото ж мѣеш за своє тепер дурны мужыче:
а бывшии на своего пана бунтовниче.
Не хотѣлес панови послушенство отдавать:
и въ цѣлости зъ всѣмъ своимъ въ єдномъ мѣсцу пробуват.
Гинь же тепер за своє злоє непокорство:
и за упрямую твою гордост и упорство [Зіновійв, 1971, с. 49].

Куліш, на відміну від автора цього твору, перебуває на боці селян-утікачів, свою позицію він обґрунтовує, спираючись на

знання суспільно-економічної ситуації, яка склалася на українських землях в кінці XVII – на початку XVIII ст.: "Это стихотворение дает самое грустное понятие о состоянии тогдашняго населения Украины... Вместо закона, господствовали обычаи, установленные правом сильного. Возмутившийся против землевладельца вольный подсосѣдок считался бунтовникомъ. У него отбирали всю худобу и отпускали голаго, только съ душою... Эти такъ называемые вольные переходы, какъ видимъ, сопровождались, со стороны оставляемыхъ пановъ, грабежомъ, бояями и даже отнятіемъ дѣтей у родителей. И тѣмъ безнадежнѣе было положеніе чернорабочаго, неграмотнаго народа, что у грамотѣевъ не было къ нимъ никакого состраданія" [Кулиш, 1861, с. 164]. Щоб підкреслити несправедливість климентієвих суджень, дослідник згадує про народну поезію, яка, на його думку, ніколи не оспівує гнобителів, не виправдовує беззаконня і не осміює чужі страждання.

Спираючись на вірші Климентія Зіновієва, Куліш намагається добути певні біографічні відомості про цього письменника, зокрема відзначає, що той багато часу провів у мандрах, побував у різних краях, знався на різних видах ремесел, а також добре обізнаний зі шкільним, монастирським і, що важливо, подружнім життям. На підставі цих даних автор статті робить висновок, що Климентій "вышелъ изъ семинаріи въ дячки, въ діакони, а пожалуй и въ попы, потомъ овдовѣл и, не зная, что съ собой дѣлать, пошелъ въ монастырь. Это подтверждаютъ его позднія сѣтованія на свое одиночество, и вольнодумство насчет поповскаго не-двоеженства" [Кулиш, 1861, с. 165–166]. Проте життя у монастирі не сподобалося Климентію, він багато вештався ("шлялся"), збирав пожертви (Куліш вважає, що такі збори були тільки приводом для тривалих мандрівок), часто затримувався у шинках і корчмах, після чого каювся, повертався до монастиря і невдовзі знову тікав звідти через конфлікти з іншими ченцями.

Куліш намагається продемонструвати лицемірство Климентія і його схильність до подвійних стандартів на прикладі віршів, присвячених споживанню і виготовленню алкогольних напоїв – "О купцахъ и о продавцахъ фальшивихъ...", "О крылошанах,

збытне трунокъ горѣлчаныи заживающихъ...", "Вѣрши похвалныѣ любячимъ пиво пити...". Поет, який за своїм духовним саном мав бути принциповим супротивником пияцтва, нерідко забуває про сувору чернечу мораль і "смягчается... передь музыкантами и хмѣльными напитками, которые хвалить безусловно" [Кулиш, 1861, с. 168–169]. І хоча Климентій все ж намагається проповідувати стриманість і тверезий спосіб життя, його напучування пиякам видаються Кулішу надто поблажливими, а твір "Вѣрши похвалныѣ любячимъ пиво пити..." дослідник називає піснею вакхічного характеру, з чим важко не погодитися, розглянувши нижченаведений уривок:

Котрыи мовят человѣкъ, добре выпиваетъ:

теды такому панъ Богъ, на пиво даваетъ.

Хочаи то и такъ правят, же пиво не диво

еднакъ добре, гды з троха горло промочило.

До людеи выразишеи будетъ глаголати:

и в церквѣ на крылосѣ гладшеи заспѣвати [Зіновіїв, 1971, с. 208–209].

Любив мандрівний віршописець не лише випивку, а й жінок, оскільки його творчий доробок містить "разсужденіе о священническомъ двоеженствѣ, противъ котораго онъ возстае съ энтузиазмомъ страдающаго человѣка; стихотвореніе въ пользу женщинъ, рождающихъ дѣтей вскорѣ послѣ брака, и другое стихотвореніе, оправдывающее дѣвиць, сдѣлавшихся матерями. Эти два послѣднія стихотворенія отличаются саркастическою веселостью, но вмѣстѣ съ тѣмъ и необычайной даже у самого Климентія свободой выражений. При всемъ томъ это вовсе не сатира на порчу нравовъ, а увлеченіе страстнаго человѣка" [Кулиш, 1861, с. 174]. Куліш стверджує, що поет у своїх творах неодноразово звертається до жінок сумнівної репутації, жартує над ними, але не висловлює огиди з приводу їхнього способу життя, нерідко заводить мову голосом келійного філософа, але завершує тоном світського балакуна.

У викривальному запалі дослідник намагається обернути проти Климентія такі риси його вдачі, як повагу до науки, любов до книг і рішуче несприйняття невігластва. Освіченість

духовенства, ну думку Куліша, була насамперед засобом, за допомогою якого зарозумілі і пихаті попи (нерідко й миряни) прагнули відмежуватися від зневаженого ними простолюду, підкреслити свою вищість і приналежність до більш привілейованого суспільного стану. Саме у такому ключі потрактовано вірші "О писанні святомъ, и о учащихъ его", "I сие тому жъ подобное, о пяныхъ, и о неписменныхъ". Куліш говорить, що за тих часів між письменними і неписьменними людьми справді існував розлад, однак освічені кола зовсім не дбали про те, щоб "съ помощью грамоты, распространять добро между людьми темными", бо їм залежало на тому, аби "простой мужикъ, в простотѣ своего обычая, не возвышалъ бы голоса противъ грамотеѣвъ и не упрекалъ бы ихъ въ беззаконіяхъ", тож "сама грамотность, павшая въ народѣ въ течение *великой руины*, или войнъ, затѣянныхъ Хмельницкимъ и долго свирѣпствовавшихъ по его смерти въ Украинѣ, начала возрождаться въ приходскихъ школахъ и бурсахъ въ антинародномъ направленіи" [Кулиш, 1861, с. 177]. Ті, кому пощастило опанувати грамоту, зазвичай намагалися використати свої знання не для того, щоб пізнати істину і просвітити своїх сучасників, а задля особистого звеличення і збагачення, нерідко шляхом обману та ошуканства. Ці люди "угодничествовали передъ высшими, интриговали съ равными, тѣснили низшихъ и угнетали при всякомъ удобномъ случаѣ слабыхъ" [Кулиш, 1861, с. 177]. Тож похвальні слова Климентія про освіту і Святе Письмо слід розглядати не як свідoctво прогресивного мислення і заклик боротися з неучтвом, а як спробу поета захистити духівництво, до якого він і сам належав.

Загалом постать Климентія Зіновієва, яка вимальовується у студії П. Куліша, є малосимпатичною: недолугий, охочий до мирських насолод і, водночас, битий життям чернець, який залюбки переносив на папір свої кривди і забобони, не маючи при цьому правдивого поетичного хисту. Проте ставлення Куліша до мандрованого поета не можна назвати однозначно негативним, його праця містить і схвальні оцінки, які, однак, є скупими і стриманими. Так, на початку огляду дослідник пише, що творчість Климентія нагадує спробу вивести поезію з-під академічного склепіння на широкий простір, у простий народ; письменник не

зміг уповні засвоїти всю академічну премудрість (про це свідчить нерівність його віршів), не зміг влаштуватися на якомусь "теплому" і дохідному місці, не зажив доброї слави та великого авторитету, тож був змушений поневірятися упродовж всього життя, що сприяло зближенню з посполитим людом усупереч офіційній схоластиці. Завдяки цьому його спадщина містить багато цікавих подробиць про життя тогочасної України. Якби віршописець довів свою науку до кінця і занурився у ситий і розмірений побут, то його твори взагалі не мали б жодної цінності для наступних поколінь. З цього приводу Куліш міркує так: "Климентію Зѣновиеву сыну, кто бы онъ ни былъ, много помогла въ его сочиненіи неровность его характера, которая, какъ видно изъ разныхъ мѣстъ его рукописи, помѣшала ему испить до дна чашу современной семинарской науки и, по всей вѣроятности, выбросила его рано изъ схоластической машины въ беспорядочный, полный страстныхъ увлеченій несхоластический миръ" [Кулиш, 1861, с. 165].

Задля справедливості слід зазначити, що Климентій Зіновійв був не єдиним українським письменником XVII–XVIII ст., який зазнав негативної оцінки П. Куліша. У своїй студії автор піддає критиці ряд видатних діячів епохи Бароко – Мелетія Смотрицького, Лазаря Барановича, Петра Могили, Григорія Сковороду. Барановича і Смотрицького звинувачено у пристосуванстві та підлабузництві, адже перший "ласкався поочередно ко всѣмъ козацкимъ предводителямъ, от Сомка до Самойловича, и кого вчера считалъ злодѣемъ, сегодня превозносилъ похвалами, и наоборот, смотря потому, какъ служило этимъ чистолубцамъ счастье" [Кулиш, 1861, с. 181–182], а другий "ораторствовалъ сперва в пользу, а потомъ противъ православія, и въ последней роли превзошелъ самъ себя" [Кулиш, 1861, с. 185]. Петро Могила завинив тим, що так і не зміг зрозуміти: основи красномовства слід шукати насамперед у народній мові та народній творчості. Що ж до Сковороди, то Куліш так само говорить про видатного філософа як про жертву недолугої шкільної освіти: "Самая поэтическая личность, пройдя через умственную пытку, которой подвергался в тогдашнихъ школахъ человекъ, теряла способность выражаться поэтической рѣчью и, возвращаясь въ

народ, дѣлалась ему чуждою. Печальный примѣръ такого пересозданія видимъ мы даже в позднѣйшее время на Сковородѣ, который, воспитавшись на иныхъ началахъ, могъ бы быть великимъ двигателемъ духовнаго развитія Украинскаго народа" [Кулиш, 1861, с. 160].

Пантелеймон Куліш був не єдиним і, що важливо, не найрізкішим критиком творчості Климентія Зіновієва. Значно гіршу оцінку віршам цього поета дав Сергій Єфремов у праці "Історія українського письменства", яку було видано 1911 р. Климентій в очах Єфремова є чудернацьким зайдою з іншого світу, чийм творам якимось дивом пощастило не загубитися в часі й опинитися в полі зору авторитетних фахівців. Проте це везіння виявилось незаслуженим, адже ці твори не більше ніж "сіра велеречивість без кінця і краю, монотонне моралізаторство, вбоге міркування..." [Єфремов, 1991, с. 197]. Єфремов закидає Климентію надмірну жорстокість, відсутність правдивого літературного таланту, зневагу до простих людей. І якщо Куліш все-таки зумів побачити у спадщині Климентія Зіновієва хоч якісь позитивні риси, то Єфремов без жодних сентиментів виносить мандрівному поету безжальний і нищівний вирок: "Але бракує йому справжньої спостережливості: багато бачив, та мало вкметив; про що візьметься він писати – а береться за все, що в око спаде – про все млявим, неживим стилем і неодмінно кінець-кінцем таки з'їде на вбоге моралізаторство, справді якесь "чернече хамаркання". Вважає дивна, як на середню навіть людину, вбогість думки і стилю: фарб, oprіч безнадійно сірої, не знайдете у Климентія, сама вода наскрізь поняла його численні вірші. А скільки б могла цікавого дати й середня людина, що стільки волочилася по світах, аби тільки вміла щось бачити поза зверхніми образами речей!" [Єфремов, 1991, с. 197].

Чи можна сказати, що Куліш у своїй оглядовій праці дав об'єктивну та вичерпну характеристику Климентію Зіновієву і його творам? Однозначно – ні. Інші літературознавці неодноразово звертали увагу на упередженість цього дослідника, зокрема Володимир Перетц у статті-передмові "Вірші ієромонаха Климентія, Зіновієва сина" (1912) так оцінює ставлення свого попередника до літератури епохи Бароко: "Куліш ніби не добачає

того, що кожна доба має власні естетичні ідеали і що розуміне суспільством різних речей не стоїть на тім самім рівні. Відсутність правдивого історичного погляду доводить Куліша до такого загального і швидкого, але навряд чи справедливого вироку..." [Перетц, 1912, с. 2]. І все ж треба віддати Кулішу належне: розглядаючи тексти Климентія, він проявляє добру обізнаність з українською історією і літературою часів Гетьманщини, орієнтується в історичних документах, щиро уболіває за долю рідної культури, а головне – деякі його спостереження і зауваження справді цікаві та слушні.

З часів першої публікації віршів Климентія Зіновієва минуло понад півтора століття. Творчий спадок цього автора був і залишається багатим матеріалом для історичних, етнографічних, мовознавчих і літературознавчих студій, його високо оцінили Микола Сулима, Вікторія Колосова, архієпископ Ігор Ісіченко, Валерій Шевчук. Водночас, стаття Пантелеймона Куліша займає в історії вивчення доробку Климентія Зіновієва своє вагоме місце як перша наукова праця, присвячена загадковій і неоднозначній постаті мандрівного поета.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К., 1991. – 688 с.
Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / К. Зіновійв. – К., 1971. – 390 с.
Кулиш П. Обзор украинской словесности. И. Климентий / П. Кулиш // Основа. – Санкт-Петербург, 1861. – Січень. – С. 159–234.
Перетц В. Вірші ієромонаха Климентія. З передмовою В. Перетца / В. Перетц // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1912. – Т. VIII – 228 с.

REFERENCES

- Yefremov S. Istoriiia ukrainskoho pysmenstva / S. Iefremov. – K., 1991. – 688 s.
Zinoviiv K. Virshi. Prypovisti pospolyti / K. Zinoviiv. – K., 1971. – 390 s.
Kulysh P. Obzor ukraynskoi slovesnosti. Y. Klymentyi / P. Kulysh // Osnova. – Sankt-Peterburh, 1861. – Sichen. – S. 159–234.
Peretts V. Virshi iieromonakha Klymentiiia. Z peredmovoiu V. Perettsa / V. Peretts // Pamiatky ukrainsko-ruskoi movy i literatury. Arkheohrafichna komisiia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. – Lviv, 1912. – T. VIII. – 228 s.

Стаття надійшла до редакції 29.10.19.

M. R. Merkulov, Junior Research Fellow,
Shevchenko Institute of Literature
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

PANTELEIMON KULISH AS A RESEARCHER OF WORKS BY KLYMENTIY ZINOVIIV

This paper is a review of the article by Panteleimon Kulish which is dealing to poetical inheritance of Klymentiy Zinoviiv. The latter was a Ukrainian Baroque writer of XVII–XVIII centuries. Kulish published his review for the first time in 1859 in the magazine called "The Russian colloquy", later – in the magazine "Osnova" ("Basis") in 1861. These scholar shows us good skills in the field of historical and culture research, but at the same time he underestimates scholastic education and literature, he considers they were cut off from the real Ukrainian culture and Ukrainian folk. Kulish says Klymentii was a typical snob, whose writings was full of praise to rich and powerful persons and hatred against simple and poor people. The reasons of this position were Klymentii's studying in scholastic school and his desire to belong to the highest level of society. Despite these negative features Klymentii Zinoviiv's poems contain a lot of useful information about Ukrainian life of XVII–XVIII centuries. The article by Panteleimon Kulish contains some original thoughts and conclusions, but anyway his opinion is not objective. At the same time this review is a very important document helping to research the texts and biography of Klymentii Zinoviiv.

Keywords: poetry, travels, Baroque, criticism.

УДК 821.161.2.Куліш

О. В. Пилипей, канд. філол. наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РЕЦЕПЦІЯ ПОСТАТІ П. КУЛІША У ТВОРЧИХ РОЗДУМАХ М. ХВИЛЬОВОГО ТА М. ЗЕРОВА

Розглянуто літературно-мистецький процес 20–30-х рр. ХХ ст., у якому серед літературознавців зростає інтерес до постаті П. Куліша. Саме у 20-ті роки до Української академії наук був переданий архів П. Куліша, який став серйозною документальною, джерельною базою для вивчення творів, літературно-критичних поглядів, світогляду цього письменника.

Ключові слова: аристократизм, естетизм, європеїзм, листування, модернізм, памфлет.

Такою складною особистістю, як П. Куліш, цікавився неординарний і суперечливий письменник М. Хвильовий, який у 1920-ті рр. став продовжувачем ідеї інтеграції України в культурний